

спеціаліста даної сфери, тем вище рівень його самореалізації. Й при високому, і при середньому рівні самореалізації у представителів професії типу "людина-людина" найбільший вага мають фактори соціального інтелекту і осмисленості життя. Соціальний інтелект можна характеризувати як найважливіший детермінант самореалізації особистості в професіях типу "людина-людина".

Список использованной литературы

1. Ключко В.Е., Галажинский Э.В. Самореализация личности: системный взгляд / В.Е.Ключко, Э.В.Галажинский. – Томск: Изд-во Томского Университета, 2000. – 153 с.
3. Коростылева Л.А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А.А. Крылова. СПб., 1997.
4. Куницына В.Н. Межличностное общение / В.Н.Куницына, Н.В.Казаринова, В.М.Погольша. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – 232 с.
5. Маркова А. К. Психология труда учителя / А. К.Маркова. – М., 1993. – 45 с.

Researches of professional level for representatives of profession "man – man" were brought. Connection between level their self-realization and social intelligence was established. Indicators of intelligence of life and social and psychological adaptation were defined. Results were exposed to factorization.

Keywords: social intelligence, self-realization, man.

Отримано: 9.09.2010

УДК 159.923:33

В.О. Сич

Психологічні чинники економічного самовизначення особистості

У статті розглянуто наукові підходи щодо психологічних факторів, які впливають на формування економічного самовизначення індивіда.

Ключові слова: економічне самовизначення, економічна свідомість, економічна активність, психологічні чинники.

В статье рассмотрены научные подходы к психологическим факторам, влияющих на формирование экономического самоопределения индивида.

Ключевые слова: економічне самоопределение, економічне свідомство, економічна активність, психологічні фактори.

Актуальність дослідження. На даний період розвитку психології значно загострився інтерес до дослідження в цілому економіко-психологічних явищ у суспільстві, серед яких важливе місце займає самовизначення особистості і групи в економічному середовищі, або економічне самовизначення. Виявилось, що цей дуже важливий для життєдіяльності вид самовизначення є зовсім невивченим, навіть порівняно з такими явно недостатньо дослідженими його видами, як цивільне, політичне, моральне, релігійне самовизначення. Актуальними для дослідження також є фактори, які впливають на формування самовизначення суб'єкта, зокрема, і психологічні.

Мета нашого дослідження полягає у вивченні психологічних чинників, які впливають на економічне самовизначення особистості.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Дослідженням проблеми економічного самовизначення займалися такі вчені, як О.С. Дейнека, А.Л. Журавльов, Н.А. Журавльова, Г.В. Ложкін, В.В. Москаленко, А.Б. Купрейченко, Н.І. Боєнко, В.Л. Комаровська, Л.С. Борисова, Т.В. Ковальова, Є.С. Шибанова, В.А. Хащенко, Н.Н. Хащенко та інші.

Вивченням психологічних чинників, які впливають на економічне самовизначення, займалися А.В. Баранова, В.А. Хащенко, Т.А. Нестик, К.А. Альбуханова-Славська, Є.Б. Філінкова, І.М. Осипенко, Т.В. Фоломєєва, Є.Д. Короткіна, Н.С. Пряжников, А.Л. Журавльов, Н.А. Журавльова, А.В. Баранова, Л.І. Анциферова, А.С. Готліб, М.Ю. Семенов, О.І. Титова, М.В. Редькіна, М.С. Яницький, В.П. Позняков та низка інших дослідників.

Проаналізувавши ряд літературних джерел, економічне самовизначення можна окреслити як процес, метою якого є досягнення суб'єктом оптимальної позиції в системі економічних відносин (трудових, обмінних, майнових, розподільчих, споживчих і ін.) на основі його ставлення до соціально-економічних умов і їхньої динаміки, а також уявлень про сенс життя і життєвих пріоритетів, ціннісних ідеалів, власних домагань та інших психологічних утворень, що динамічно розвиваються в часі.

Результатом економічного самовизначення суб'єкта на даному етапі його життя є позиція цього суб'єкта в системі економічних відносин, особливо в динамічному економічному середовищі, може бути визначена за показниками не стільки матеріальних і кількісних, а головним чином за показниками волі, активності, сили, спрямованості розвитку і руху суб'єкта як у соціальній структурі, так і в системі міжособистісних і міжгрупових відносин. Позиція суб'єкта

в системі економічних відносин і пов'язаний з нею рівень матеріального добробуту є оптимальним, якщо він дозволяє задовольнити основні потреби особистості на даному етапі життя або підготувати особистість до наступного етапу чи до можливих економічних криз і потрясінь.

До основних факторів, які здійснюють вплив на формування економічного самовизначення особистості, відносять: особистісні якості індивіда, ціннісні орієнтації, соціально-демографічні, соціально-економічні, економічні, соціокультурні, фактори, а також ставлення особистості до інших людей та до матеріальних цінностей, ставлення індивіда до часу і до грошей, групова економічна свідомість тощо.

Ціннісні орієнтації виступають важливим фактором цілого ряду економіко-психологічних феноменів, зокрема економічного самовизначення особистості. Аналізуючи їх роль у самовизначенні особистості, необхідно відзначити, що вони є динамічним явищем і головним чином визначаються культурними, економічними і соціально-демографічними характеристиками. В роботі Є.Б. Філінкової чітко проглядається вплив ціннісної та моральної складових на економічне самовизначення підприємців. У її дослідженні показано, що серед представників навіть однієї соціальної групи підприємців існують різні типи економічного самовизначення, основна різниця між якими полягає в системі цінностей [8]. Головною умовою самовизначення підприємців, які належать до соціальної категорії “господар”, виступає їхнє ставлення до грошей, що характеризується наданням їм високої значущості. Самовизначення за категорією “бізнесмен” пов'язана з високою оцінкою себе як людини, що створила і розвиває власну справу. Психологічною підставою економічного самовизначення за категорією “керівник” є усвідомлене прагнення підприємців до реалізації особистих інтересів у бізнесі за допомогою залучення інших людей. Підприємців, що самовизначаються за групою “професіоналів”, вирізняє особливо шанобливе ставлення до моральних норм бізнесу.

Проаналізувати вплив соціально-демографічних, економічних, культурних, факторів на ціннісні орієнтації особистості у сфері її економічного самовизначення можна у дослідженні Т.В. Фоломеевої, де виявлено, що матеріальна забезпеченість, гроші, високий дохід складають ядро соціальних уявлень про економічне благополуччя для респондентів вікової категорії від 12 до 45 років [9]. Однак з віком така підструктура особистості як “економічне благополуччя” стає усе більш об'ємною, що включає елементи інших підструктур. З матеріальним благополуччям пов'язана можливість самореалізації

особистості в різних сферах її життєдіяльності. Головним чином це стосується сфери сімейних взаємовідносин, адже основою сімейного благополуччя є стабільне матеріальне становище, матеріальна забезпеченість. Сімейне благополуччя набуває ще більшого значення в нестабільному суспільстві, що переживає серйозну багатоаспектну кризу. Саме сімейні цінності залишаються найбільш стійким до суспільних і особистісних змін орієнтиром у розумінні й оцінці людиною власного благополуччя [9].

Щодо соціокультурних факторів, то їх вплив на економічне самовизначення та економічну поведінку індивідів особливо вагомий у кризові та перехідні періоди економічного розвитку держави. Питання, пов'язані з економічною поведінкою, різко постали в період трансформації економіки в ринкову на пострадянському просторі. І. Андреева у своїх дослідженнях звертає увагу на розбіжності в ієрархіях пріоритетів у країнах пострадянського простору та на Заході, де значного розвитку набула культура власника. Особливості ж нашого соціокультурного середовища виявляються в системі цінностей, де гроші та багатство разом з індивідуальністю, активністю та наполегливістю вважаються другорядними. Змагальність і конкуренція також відносяться до непершорядних у системі цінностей індивіда. [1].

Трансформація економіки вимагає зміни економічної поведінки і самого типу економічної культури, а зміни в системах цінностей визначають основу економічних трансформацій у суспільстві. Спроби описати і передбачити особливості економічного самовизначення індивіда, його етапи та економічну поведінку ґрунтуються на виявленні соціокультурних типів, що визначаються певними системами цінностей (речей, ідей, політичних чи економічних програм тощо), які володіють потужною емоційною привабливістю для певної особистості. В основі економічної поведінки лежать система цінностей індивіда і національний менталітет, який виявляється на всіх рівнях життя і стосується поведінки як окремого індивіда, так і народу. Визначними рисами слов'янської ментальності у руслі економічного самовизначення є прагнення до рівності, нехтування систематичного контролю над результатами діяльності, низька цінність матеріальних благ, а також висока цінність та ідеалізація духовної сфери життя.

Економічна поведінка й особливості економічного самовизначення змінюються в процесі економічної соціалізації, що передбачає прилучення людей до соціокультурного середовища через засвоєння економічних ролей і, відповідно, набуття певних особистісних якостей.

Важливим фактором самовизначення суб'єкта в соціально-економічному середовищі виступає ставлення особистості до інших людей, а також місце, яке відведено оточуючим людям у системі цінностей і пріоритетів індивіда. Значення має не лише ставлення особистості до конкретних людей або до представників соціальних груп, але й соціальна установка на оточуючих як характеристика особистісної спрямованості.

У процесі економічного самовизначення інші люди виступають критерієм порівняння при оцінці особистістю ступеня досягнення бажаного соціального статусу або рівня економічного добробуту. В.А. Хащенко й А.В. Баранова вважають, що для значної частини людей соціальне порівняння є основним механізмом оцінки задоволеності різної складової їхньої соціальної активності, трудової діяльності, а також якості життя [10].

Ставлення індивіда до матеріальних цінностей здійснює і зворотній вплив на ставлення людини до заможніших, порівняно з ним, людей. В одному з досліджень Н.А. Журавльової респонденти, у структурі життєвих цілей яких пріоритетне положення займають термінальні економічні цінності багатства і власності, а також власність як інструментальна цінність, значно частіше, ніж інші, недоброзичливо ставляться до бідних, неможливих людей [4]. Ці ж респонденти, як правило, характеризуються одночасно дуже позитивним ставленням до багатих, матеріально заможних людей. Для них багаті представники суспільства є кращим об'єктом ідентифікації. Бажання належати до їхнього кола й оптимістична оцінка своїх можливостей у цьому напрямку життєдіяльності підсилюють позитивне ставлення особистості до економічно успішних людей. Отже, ставлення особистості до оточуючих і особливості її економічного самовизначення взаємно пов'язані між собою і, в свою чергу, впливають на економічну активність індивіда.

Т.А. Нестик, досліджуючи взаємозв'язок між ставленням до часу і ставленням до грошей в особистостей з різним ступенем адаптованості до нових економічних умов, виявив, що негативне переживання часу позитивно пов'язане з уявленням індивіда про низьку керованість часом, з визнанням нездатності змінити свою фінансову ситуацію. Такі люди переконані в тому, що життєвий успіх залежить у більшій мірі від зовнішніх обставин, ніж від особистих зусиль людини [6].

Результати дослідження Т.А. Нестика свідчать про наявність статистично значущих зв'язків між ставленням особистості до часу і ставленням до грошей, що є однією з найважливіших характеристик економічної свідомості та економічного самовизначення індивіда, що

впливає на особливості економічної активності особистості. Суб'єктивна цінність грошей і віра в їхню могутність позитивно пов'язані з економічною цінністю часу, гнучкістю у плануванні часу орієнтацією на майбутнє.

На процес економічного самовизначення значною мірою також впливають особистісні якості індивіда, такі як активність, усвідомленість, схильність до ризику, стресостійкість, рівень суб'єктивного контролю, наявність гуманістичних установок, автономність, інтегративність, відповідальність, сила волі, оптимізм, стійкість, розуміння власної мінливості в часі та інші.

Стресостійкість, стійкість в активному відстоюванні цінностей та ідеалів, сила протистояння особистості визначають вибір стратегій індивіда для боротьби зі складними життєвими ситуаціями та обставинами, а також стратегій самовизначення особистості соціальних, економічних та політичних умовах, які постійно радикально змінюються. На думку Л.І. Анциферової, людина повинна розвивати в собі “метастратегічні техніки” життя, і одна з них – це “здатність передбачати і запобігати важким ситуаціям, блокувати настання негативних подій” [3, с. 115].

При здійсненні особистістю її самовизначення значну роль відіграють вольові якості та відповідальність індивіда. Це питання найбільш актуальне для історичних періодів, що характеризуються руйнуванням або радикальною трансформацією ідеологічних, моральних і основ суспільства. Н.С. Пряжников відзначає, що “особливістю нового часу стала проблема волі вибору, яка реально виникла перед більшістю людей. У психологічному змісті ця проблема не менш складна, аніж проблеми, пов'язані з обмеженням волі” [7, с. 168].

Слід зазначити, що для застосування нових стратегій економічного самовизначення в реальному житті, використання на практиці якостей та здібностей особистості, які не є пересічними для даного етапу суспільного розвитку, необхідно йти на ризик. Це є підтвердженням того, що самовизначення є діяльним психологічним феноменом стосовно соціальних умов, життєвих обставин, конкретних ситуацій. Звичайно, це пов'язано з ризиком, адже самовизначення спрямоване на захист етичних цінностей від того, що їм загрожує. Таким чином, схильність до ризику є визначальним чинником, що дозволяє особистості повноцінно використовувати свої ресурси в процесі економічного самовизначення і забезпечувати успішне самовизначення в кризові періоди розвитку соціуму й у періоди радикальних змін соціальних умов життєдіяльності індивіда.

Вагоме значення для економічного самовизначення особистості має її автономність, яка повинна розумітися як окрема сутність

індивіда, його відносна самодостатність, а не як відособленість від інших людей. Адже під час процесу самовизначення, в тому числі й економічного, при окресленні власних цілей, домагань і можливостей суб'єкта важливу роль відіграють саме оточуючі люди, як реально існуючі, так і деякі їхні ідеальні образи. Це можуть бути батьки, родичі, духовні вчителі, професійні педагоги, однодумці, прихильники, партнери, друзі, чоловік чи дружина, або навіть суперники, конкуренти і вороги.

Ще однією особистісною властивістю індивіда, що виступає детермінантою його самовизначення в соціально-економічному середовищі є рівень суб'єктивного контролю. У дослідженні М.С. Яницького чітко простежується взаємозв'язок екзистенціальної орієнтації особистості і її соціальної й економічної спрямованості [11]. Вчений установив взаємозалежність ціннісних орієнтацій особистості з рівнем осмисленості життя, локусом суб'єктивного контролю й особливостями ставлення до себе. Дослідник стверджував, що інтернальний локус суб'єктивного контролю супроводжується більш високою значимістю таких цінностей особистісної самореалізації як активне і продуктивне життя, пізнання і творчість. Індивідів з екстернальним локусом контролю характеризує тяжіння до розваг і матеріально забезпеченого життя. Отож, наслідком низького рівня осмислення життя особистості є висока значимість цінностей розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання.

Значний вплив на процес економічного самовизначення індивіда здійснює групова економічна свідомість, яка розглядається як узагальнена свідомість конкретних груп людей, об'єднаних за соціальними, духовними, віковими та іншими ознаками, і обґрунтовує основний зміст і напрямки економічної активності конкретної групи, а також кожного з індивідів, які є її членами. Економічна поведінка та процес економічного самовизначення особистості детермінується такими факторами групової свідомості, як соціальні, групові, вікові, рольові очікування, що відповідають нормам і еталонам поведінки, яких дотримується група [5]. Соціальні очікування виявляються в тому, що окремі люди чекають від особистості певних дій, поведінки, що відповідає суспільним уявленням про належне, бажане, а вікові очікування детермінуються як уявлення людини про схвалювані чи несхвалювані суспільством або групою форми її поведінки на різних вікових етапах, що визначає зміну структури діяльності і поведінки.

Аналізуючи процес економічного самовизначення особистості, не слід ігнорувати й ситуаційні фактори, які змушують людину

змінювати економічну поведінку під впливом сильнодіючих соціальних подразників. До таких факторів можна віднести наслідування, моду та рекламу.

Наслідування є одним з ефектів економічної, і, зокрема, споживчої поведінки. Товар купується не тому, що він необхідний, а через бажання не відстати від інших, бути „як усі”. Спрацьовує орієнтація на певну соціальну норму. Щодо моди, яка розглядається як соціальне явище, обумовлене закріпленням у суспільній свідомості якихось норм, що одержують загальне схвалення на певний період, то вважається, що вона завжди ґрунтується на певній системі цінностей і характеризується високою динамікою. Саме мода визначає переважаючий у суспільстві тип економічної поведінки, адже безпосередньо впливає на формування свідомості індивідів, зокрема й економічної.

Реклама, з точки зору психології, є одним з видів активності людей і одночасно потужний психологічний регулятор соціальних відносин. А. Лебедев-Любимов відзначає, що реклама формує поведінку через вплив на специфічні соціальні мотиви: “честолюство”, “престиж”, “досягнення успіху”, “гордість”, “суперництво”, “демонстративність”, “наслідування авторитетам”. Реклама може обумовлювати зміни в поведінці: вона нав’язує потреби, формує нові потреби та форми їх задоволення; прискорює споживання [2].

Висновок. Проведене дослідження проблематики психологічних чинників, які здійснюють вплив на економічне самовизначення індивіда та його економічну активність, дає можливість стверджувати, що не можна чітко спрогнозувати динаміку процесу самовизначення особистості в економічному просторі, адже існує безліч факторів, які її детермінують, а саме: особистісні якості індивіда, його ціннісні орієнтації, ставлення до економічних благ і часових характеристик, ставлення до оточуючих, а також соціокультурні, соціально-економічні та інші фактори, які постійно зазнають змін та перетворень.

Список використаних джерел

1. Бобнева М.И. Изменение ценностных систем личности в период преобразования общества // Ценностное сознание личности в период преобразования общества / Под ред. Е.Д. Дорофеева, Л.А. Седова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 1997. – С. 32-46.
2. Дейнека О. С. Экономическая психология: учебное пособие / О. С. Дейнека. – Спб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2000.

3. Демин А.Н. Личность в кризисе занятости: стратегии и механизмы преодоления кризиса. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2004. – 315 с.
4. Журавлева Н.А. Динамика ориентации личности на экономические ценности в условиях социально-экономических изменений / Н.А. Журавлева // Проблемы экономической психологии. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2004. – Т. 1. – С. 379-411.
5. Ложкін Г. Особливості та структура економічної свідомості суб’єктів соціального простору / Г.Ложкін, В.Спасенников, В.Комаровська // Соціальна психологія. – №1. – 2004. – С. 8 – 16.
6. Нестик Т.А. Отношение к времени и деньгам личности с разной адаптированностью к новым экономическим условиям (рукопись).
7. Пряжников Н.С. Образ “маленького человека” в профессиональном и личностном самоопределении / Н.С.Пряжников // Психология образования: проблемы и перспективы: Матер. Первой межд. науч.-практ. конф. – М.: Смысл, 2004. – С. 168-169.
8. Филинкова Е.Б. Психологические основания самоидентификации российских предпринимателей / Е.Б.Филинкова // Проблемы экономической психологии. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – Т. 2. – С. 557-601.
9. Фоломеева Т.В. Экономические ценности в структуре социальных представлений о благополучии разных возрастных групп / Т.В.Фоломеева // Проблемы экономической психологии. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – Т. 2. – С. 433-475.
10. Хащенко В.А. Взаимосвязь оценки качества жизни и экономико-психологического статуса личности / В.А.Хащенко, А.В.Баранова // Проблемы экономической психологии. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, – 2004. – Т. 1. – С. 501-526.
11. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С.Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с.

In clause the scientific approaches concerning psychological conditions, which influence on formation of individual economic self-determination are considered.

Keywords: economic self-determination, economic consciousness, economic activity, psychological conditions.

Отримано: 28.07.2010